

# התפקיד שמילאו הטקסטים לילדים יהודים במגע בין התרבות העברית-היהודית והגרמנית בתקופת ההשכלה

זהר שביט

## גבולות הקורפוס

העובדה שבארצות דוברות הגרמנית נכתבו ויצאו לאור ספרים לילדים יהודים באופן שיטתי ובצורה מסודרת במשך מאות בשנים היא כמעט בלתי ידועה. עד לאחרונה לא עסק המחקר בטקסטים האלה באופן שיטתי, ולמעשה אף לא הכיר בעצם קיומם.

הודות לפרויקט מחקר שנערך בשיתוף פעולה בין אוניברסיטת פרנקפורט לאוניברסיטת תל-אביב הצלחנו בשנים האחרונות לשחזר חלק גדול מן הקורפוס של ספרים לילדים יהודים בארצות דוברות הגרמנית, ובחלק מן המקרים גם להשיג את הטקסטים עצמם. תוצאותיו הראשונות של המחקר פורסמו לא מכבר בעבודה בת שני כרכים (Shavit & Ewers 1996).

כשהתחלנו את העבודה על הפרויקט, עמדנו בפני הבלתי ידוע והלא מוכר. היה עלינו לעבוד בתחום שלא היה קיים כדיסציפלינה במדעי היהדות, והיה עלינו לא רק לחשוף אותו, אלא בעצם החשיפה לקבוע את קיומו. במידה רבה הרגשנו כארכיאולוגים. היה עלינו לגלות שכבות בלתי ידועות בתרבות ולגלות איך-סוף של חרסים, שלא אחת קשה היה לקבוע מתי נוצרו, והאם באמת הם חלק מן הקורפוס הנחקר על-ידינו.

עם זאת, ברפרטואר המשוחזר, שהחל לקרום עור וגידים לנגד עינינו, היה פיצוי נאות על החיפוש במאות ואלפים של מקורות אפשריים לבניית אוסף הכותרים, ולאחר מכן על החיפוש, המתסכל לא אחת, אחר הספרים עצמם, שרק חלקם שרדו.

בתחילת המחקר לא ציפינו למצוא טקסטים רבים כל כך. אמדנו בתחילת הדרך את מספר הכותרים הכללי בלא יותר מכמה מאות. כיום ברור לנו שמדובר בלמעלה מ-800 כותרים בעברית או כותרים דו-לשוניים ובלמעלה מ-2,300 כותרים בגרמנית.

איך ניתן להסביר את קיומם של ספרים רבים כל כך? הרי יש תקופות שבהן מספר הספרים שראו אור כמעט מקביל למספר-הילדים היהודים שלמדו בבתי

הספר. על פי אליאב המספר הממוצע של התלמידים בבית הספר היהודי בברלין בשנים 1800-1830 לא עלה על 55. בבית הספר בברסלאו שנפתח בשנת 1791 למדו 120 תלמידים בשנה הראשונה, אך מספרם ירד ל-90 בשנה השנייה ולא עלה עוד. בשנת 1807 היה מספר כל הלומדים בבתי הספר היהודיים כ-440 כולל בנות, ובשנת 1812 למדו 900 ילדים בכל בתי הספר של תנועת ההשכלה (אליאב. 1960: פרק שלישי). נוסף לכך, איך ניתן להסביר את היקפו של קהל הקוראים? הרי לא ברור כלל אם היו ילדים שרמת הגרמנית שלהם ורמת העברית שלהם די היה בהן בתקופות מסוימות כדי שיוכלו לקרוא את הספרים.

מהתבוננות ראשונה בטקסטים עצמם כבר אפשר לקבוע, שבמערכת של הספרות היהודית בארצות דוברות הגרמנית תופסים הטקסטים לילדים מקום נכבד ביותר. אין ספק שמבחינה כמותית הם היו חלק נכבד מן הספרים שראו אור בגרמניה. מה שחשוב עוד יותר משאלת המקום שטקסטים אלה תפסו במדף הספרים הוא התפקיד המרכזי שמילאו ככל הנראה ביצירתה של התרבות היהודית בגרמניה, בקביעת הזהות של היהודים בה ובתהליכי המגע שלה עם התרבות הגרמנית (לעניין המגע בין תרבויות ראה את מאמר המפתח (Even-Zohar. 1990).

נראה שמספרם הרב של הספרים, במיוחד אלה שראו אור עד אמצע המאה ה-19, נותן ביטוי לאו דווקא למספר הריאלי של הקוראים, ולא דווקא לקוראים בגיל הילדות או הנעורים. כהיפותזת עבודה ניתן להניח, שהיקף הרפרטואר נותן בראש ובראשונה ביטוי לצרכים החברתיים-התרבותיים השונים של החברה היהודית באותן שנים ולמעמד המרכזי שתפסו הטקסטים לילדים ולנוער כנותני ביטוי להם. טקסטים אלה נתפסו כמכשיר אידאולוגי של התנועות היהודיות השונות, ומי שהוציאו לאור את הספרים ראו בהם מכשיר חברתי יותר מאשר כיוונו אותם לקריאה בפועל של הילדים.

## מעמד הספרים במערכת

ספרים לילדים יהודים או הפנייה לילדים בתוך טקסטים למבוגרים התקיימו בגרמניה כבר בימי הביניים המאוחרים (ראה לעניין זה Goldin [in press]; שמרוק. 1986). יתר על כן, מאז התקיימו בגרמניה חיים של קהילות יהודיות הייתה יצירתה של מערכת חינוך לילדים אחד, המעשים הראשונים בארגון חיי הקהילה. במסגרת זו גם נכתבו טקסטים לילדים, כפי שהובנו בהתאם למושג הילד והילדות ששלט בחברה היהודית באותה תקופה.

למעשה, בכל תקופה ובקרב כל ציבור יהודי עמדו בעיות של חינוך הילדים שתבעו את פתרוןן גם באמצעות הטקסטים לילדים. טקסטים אלה נועדו לתת פתרונות לסוג הסוציאליזציה שביקשו להעניק לילד היהודי ולסוג הזהות היהודית שביקשו לבנות אצלו. כל קהילה וכל קבוצה חברתית הציעו פתרונות שונים לשתן שאלות אלה.

עם זאת המעמד של הטקסטים היה לא אחת מעורפל בגלל המצב הדיפוזי של המערכת הספרותית היהודית. עד שלהי המאה ה-19 היו הגבולות בין ספרות המבוגרים לספרות הילדים מטושטשים. יש לא מעט עדויות על כך שטקסטים שיועדו לבני הנעורים נקראו גם בידי מבוגרים. מהשוואה בין טקסטים לילדים לבין כתבי-העת עולה גם, שהיה נהוג למחזר חומר שהופיע בכתבי-העת היהודיים ולשבצם במקראות לילדים. אפשר להניח, שהמקראות שימשו לא אחת חומר קריאה ראשוני גם לקוראים יהודים בוגרים, במיוחד כאלה שלא קיבלו חינוך מסודר. אפשר גם להניח שחלק מן הספרים שימשו אף את הקהל המבוגר יותר בדרכו אל התרבות הגרמנית, ובמקרה של מקראות בגרמנית גם בדרכו אל השפה הגרמנית. בכל מקרה ברור שמדובר כאן ביצירה של רפרטואר שחשיבותו הראשונית הייתה אידאולוגית, שקהל הקוראים שלו היה במידה רבה לא מוגדר, ואולי גם מלאכותי, מפני שאף לא אחת משתי הלשונויות הייתה לשונו הטבעית. היחס אל הטקסטים לילדים התאפיין מן ההתחלה באמביוולנטיות: אמנם לא הייתה קהילה יהודית שלא נוצרו בה טקסטים לילדים, אך עם זאת היה מדובר ביצירה שלא יוחס לה ערך תרבותי רב, ולכן גם לא מצאו אותה ראוייה לשימור ולתיעוד.

לכך מצאנו עדויות רבות, אפילו בתוך אוספים של ספריות שהקדישו מקום מיוחד ליודאיקה. לא רק שהנושא 'ספרים לילדים יהודים' לא הופיע כנושא לעצמו באוספים של יודאיקה, אלא שברוב המקרים גם לא נעשה איסוף שיטתי של הספרים האלה.

למרות הקושי הרב שהיחס אל הטקסטים לילדים עורר בכל הנוגע לשחזור הקורפוס, הרי מהרגע שהתבררו הממדים שלו ניתן היה להניח שמדובר כאן לא רק בשחזור של פרק עלום ואבוד בהיסטוריה היהודית-הגרמנית אלא בראייה באור אחר, חדש ובלתי ידוע, של חיי התרבות היהודיים בגרמניה. גם על סמך מחקר ראשוני של הטקסטים ניתן להניח שמדובר כאן בטקסטים שמילאו תפקיד מכונן בתהליך התיווך בין שתי התרבויות וביצירת דימוייה של התרבות היהודית. מכיוון שהטקסטים לילדים ולנוער שימשו מתווכים ראשוניים ולעתים בלעדיים בתהליכי המגע בין שתי התרבויות ובתרגומה של התרבות הגרמנית לתרבות היהודית, ניתן ללמוד דווקא מהם על האופן שבו הובנה התרבות הגרמנית בידי התרבות היהודית.

באופן כזה חקר הטקסטים לילדים יהודים נוגע ישירות לשאלת טיבם, אופיים ומהותם הקונקרטי של המגעים בין שתי התרבויות.

## מקורות הרפרטואר

הטקסטים לילדים ניזונו משני מקורות עיקריים: התרבות היהודית שהייתה זמינה לכותב והתרבות הגרמנית (גם כתרבות מתווכת) שהיתה זמינה לו.

אפשרויות התמרון בכל אחת מן התרבויות ואפשרויות התמרון של הקשר ביניהן היו בעיקרן בלתי מוגבלות, אך למעשה העידו תמיד על הצרכים העכשוויים של המערכת היהודית בתקופה מסוימת, על מידת נכונותה להכיר בקשר עם התרבות הגרמנית ועל מידת הכרתה ואופן הכרתה את התרבות הזו.

התרבות היהודית ניהלה מגעים עם התרבות הגרמנית לאורך כל ההיסטוריה, למן השלב שבו התקיימו חיים יהודיים בגרמניה. אולם עם ההשכלה חדלה שאלת המגע עם התרבות הגרמנית להיות שאלה של מותר או אסור; עצם המגע עם הגרמנית הפך לעובדה מוגמרת, והשאלה שעמדה על הפרק נגעה אך ורק לאופיו ולטיבו. החל מתקופת ההשכלה לא ביקשה עוד התרבות היהודית להסוות את המגע עם התרבות הגרמנית באמצעים שונים, אלא להפך, היא ביקשה לעשותו אידאל לחיקוי, אם כי, כמובן, אידאל מבוקר ומווסת.

אחד המפעלים המרכזיים של ההשכלה היה, כידוע, בתחום החינוך. אנשי ההשכלה היהודית בגרמניה הרבו לעסוק בשאלות פדגוגיות ונתנו ביטוי לתפיסתם החינוכית בכתבי-העת השונים, בעיקר 'המאסף' ו'שולמית'. שם נהגו להסתמך במאמריהם לא אחת על לוק, רוסו, באזאדוב וקאמפה, ולעתים גם על פסטלוצי (צמריון. 1988). תפיסתם הייתה קרובה מאוד, כפי שכבר תואר במחקר, לתפיסת הפילנתרופיניזם כפי שבוטאה על ידי קאמפה ופסטלוצי (סימון. 1953). שיטה זו אומצה בידי ההשכלה היהודית בראש ובראשונה תודות למקום שניתן בה לדת האוניברסלית, וכן בשל גישתה להוראת המדעים ולהוראת השפות.

אימוץ התפיסה הפילנתרופיניסטית תבע את הקמתם של בתי ספר שיהיו שונים באופיים ממערכת החינוך היהודית המסורתית. ואכן, תנועת ההשכלה הקימה במרחב דובר הגרמנית שורה של בתי ספר שבהם אומץ הדגם של בית הספר של פילנתרופין.

מובן שהדגם של פילנתרופין עבר תהליך של התאמה לצורכי ההשכלה היהודית. כך לדוגמה, התביעה להוציא מתכנית הלימודים את היסודות השמרניים הובנה כהנחיה להוצאת לימוד התלמוד; המרת היוונית בלטינית שונתה להמרת היוונית בעברית – שפה עתיקה אחרת.

לא כאן המקום להרחיב בשאלת האופן שבו אומץ הדגם של פילנתרופין בידי היהודים בגרמניה; שאלה זו ראויה לדיון נפרד. לענייננו חשוב, שעצם הקמתם של בתי הספר יצר ביקוש מסוג אחר לספרי לימוד, שההשכלה ראתה אותם כאמצעי מרכזי להשגת מטרותיה החינוכיות, התרבותיות והחברתיות. הביקוש הזה הוא שעמד מאחורי תחילת צמיחתה של ספרות הילדים היהודית המודרנית בגרמניה, וגם ביסס את זיקתה למערכת החינוך היהודית.

גם הספרות לילדים במערב אירופה התאפיינה בכך, שניזונה תחילה מן הזיקה בין תפיסות חינוכיות שונות לבין הטקסטים שנכתבו לילדים. אולם במערב אירופה התפתחה במהלך המאה ה-19 המערכת של הטקסטים לילדים תוך תהליך של ריבוד שאפשר את יצירתו של רפרטואר מגוון. לעומת זאת, במקרה של ספרות הילדים היהודית בגרמניה, וגם מאוחר יותר במזרח אירופה, המשיכה הזיקה

לתנועת ההשכלה ולמטרותיה המיידיות לקבוע את אופייה של ספרות הילדים במשך עשרות שנים, ולא אפשרה יצירתו של רפרטואר מרובד ומגוון יותר. הביקוש לספרי הלימוד החדשים לא יכול היה להתמלא רק באמצעות הרפרטואר הקיים של הטקסטים היהודיים. נוצרה מערכת חדשה שהייתה זקוקה ל'אספקה' של אלמנטים חדשים. מכיוון שאלה לא נמצאו בטקסטים היהודיים שהיו מקובלים עד כה במערכת החינוך היה צריך לאמץ טקסטים לא יהודיים או טקסטים יהודיים שהיו שונים באופיים מן הקיימים, או לשנות את הפונקציה של הטקסטים הקיימים. ניתן היה לעשות זאת בין השאר באמצעות מציאת מקור שייתפס כמקור לגיטימי לשאילת מודלים.

היחסים הקרובים בין תנועת ההשכלה היהודית לתנועת ההשכלה הגרמנית הפכו את המערכת של ספרות הילדים הגרמנית למודל אידאלי, למודל המועדף לחיקוי. מבחינה אידאולוגית הדרך הבטוחה ביותר לספק את הצרכים הייתה באמצעות מגע עם המערכת הגרמנית. שאילת המודל הגרמני הייתה כפולה: המערכת הגרמנית שימשה מודל שהתווה את התפתחותה של ספרות הילדים היהודית, והמערכת הגרמנית סיפקה לספרות הילדים היהודית את רובם של הדגמים הטקסטואליים. כתוצאה מכך נכתבו מאות ספרים בעברית, בגרמנית ובפורמאט דו-לשוני שהיו מבוססים כולם על המודלים של הרפרטואר הגרמני.

מובן שאימוץ הרפרטואר הגרמני לא היה תהליך ישיר ומיידני שבו נלקח מן הרפרטואר הגרמני כל מה שהיה בו. האופן שבו אומץ הרפרטואר הגרמני נקבע גם על פי צרכיה של ההשכלה היהודית וגם על פי האופן שבו הבינה ההשכלה היהודית את אופייה של ספרות ההשכלה הגרמנית לילדים ואת הרפרטואר שלה. ספרות הילדים היהודית שאלה מן הגרמנית רק את השלבים המוקדמים בהתפתחותה, כלומר רק את השלבים שהתאימו לצרכיה בתקופה שבה החלה להתפתח. באופן כזה אימצה ספרות הילדים היהודית של תחילת המאה ה-19 את שלבי ההתפתחות של ספרות הילדים הגרמנית של תחילת המאה ה-18, וגם אלה נשאלו תוך ביצוע שינויים שנבעו מצרכיה מחד ומהבנתה של המערכת הגרמנית מאידך.

כלומר, תהליך האימוץ של המודל הגרמני היה כרוך בתרגום של מושגים ורעיונות מן התרבות הגרמנית, שלא תמיד חפף להבנת התרבות הגרמנית את עצמה. יתר על כן, לאחר שהספרות היהודית יצרה לעצמה דימוי מסוים של ספרות הילדים הגרמנית נשאר הדימוי הזה בעינו במשך זמן רב, בלי שיובאו בחשבון ההתפתחויות המאוחרות שהתרחשו בספרות הילדים הגרמנית עצמה. נראה כאילו בנקודת זמן מסוימת נוצר מעגל סביב כמה מודלים, טקסטים ותהליכי התפתחות של ספרות הילדים הגרמנית, מעגל שהפך למסגרת ההתייחסות היחידה והבלעדית של ספרות הילדים היהודית בגרמניה במשך למעלה ממאה שנים.

במסגרת זו של המערכת היהודית הייתה הפעילות של כתיבת ספרות מקור, שאינה מבוססת על טקסטים בגרמנית, דלה יחסית. לעומת זאת בלטה מאוד הפעילות התרגומית מגרמנית לעברית, פעילות תרגומית במובן הרחב של המושג, כלומר תרגום, עיבוד וציטוט של מודלים וטקסטים גרמניים.

לאחר שבשלב מוקדם מאוד נעשתה ההכרעה לגבי המודלים הראויים לאימוץ – לדוגמה מודלים שאופיים הפדגוגי שקוף (כמו משלים; ראה לעניין זה: טורי, 1993) או מודלים לא בלטרסטיים, כמו נרטיבים היסטוריים (על התפתחותו מאוחר יותר של הרומן ההיסטורי ראה: בן-ארי, 1993) – נעשתה הבחירה בטקסטים עצמם על פי מידת התאמתם לערכי ההשכלה. טקסטים נמצאו ראויים לתרגום אם נתפסו כחלק מן המורשת היהודית באינטרפרטציה המשכילית שלה ואם הצליחו לעבור את ה'פילטר' של ההשכלה מבחינת התאמתם האידיאולוגית. כתוצאה מכך זכו טקסטים להיתרגם רק אם זוהו כ'יהודיים', אם נכתבו בידי סופרים שההשכלה זיהתה אותם כסופרים של ההשכלה הגרמנית או אם נתנו ביטוי לערכי ההשכלה כפי שאלה הובנו בידי ההשכלה היהודית. עקרונות אלה תורגמו לשני עקרונות מובילים: טקסט זכה להיתרגם לעברית אם עבר שתי משוכות: המשוכה התמטית והמשוכה של הסופר. כדי להדגים זאת בקצרה אתאר כאן מקרה המייצג את המשוכה של הסופר.

## המקרה של קאמפה

הסופר המתורגם ביותר לעברית היה יואכים היינריך קאמפה (1746-1818). הוא נחשב כהוגה המובהק ביותר והשיטתי ביותר של הפילנתרופיניזם. לא אחת גם תואר במחקר כסופר הגרמני הראשון שכתב ספרים שיועדו במפורש לילדים (Stach, 1970: 73; Stach, 1978: 469). גם אם יש בכך משום הגזמה אי אפשר להטיל ספק בחשיבותו כתאורטיקן וכמיישם של תאוריות חינוכיות חדשות שבוטאו גם בספריו הרבים לילדים וגם בכתיבתו הפדגוגית. חלקה התפרסם עם מאמריהם של שותפיו לפילנתרופיניזם בכתב-העת *Allgemeine Revision des gesamten Schul-und-Erziehungswesens*, ששישה-עשר כרכיו ראו אור בשנים 1791-1785. שם פורסמו גם מאמרים רבים מאת לוק ורוסו. אי אפשר לדעת באיזו מידה קראו את העיתון משכילים יהודים, אבל בלא ספק הכירו היטב את קאמפה ואת עבודתו.

אחת הסיבות לכך הייתה הקשרים בין מנדלסון לקאמפה. קשרים אלה הפכו כמעט למיתוס, גם בשל הידידות ביניהם וגם בשל מכתבו של מנדלסון אל קאמפה, שצוטט כה רבות, שבו ניתח מנדלסון את תנאי החיים של היהודים בגרמניה (Badt-Strauss, 1929: 199-201; Altman, 1976: 85). כידוע ביקר קאמפה בביתו של מנדלסון בברלין, וגם דיווח על ביקוריו באופן נלהב, אם כי בטון פטרוני ומתנשא-משהו (Altman, 1976: 443).

אופייני ליחסים אלה היה האופי הסטראוטיפי שבו תפסו קאמפה ומנדלסון זה את זה. מנדלסון ראה בקאמפה את הנציג הבולט ביותר של החוגים הפילושמיים הגרמניים, ולכן גם ראה אותו אחראי ליחסה של החברה הגרמנית ליהודים. קאמפה ראה במנדלסון את מי שאחראי להתנהגותם של היהודים, ובעקיפין נזף

בו על כך שהיהודים לא נענו בהתלהבות להזמנתו של הדוכס מדסאו (Fürst von Dessau) ללמוד בפילנתרופין שבדסאו.

אופייני לקשרים אלה היה גם חוסר הסימטרייה ביניהם. ככל שהדברים יהיו טריוויאליים יש טעם לחזור ולהדגיש, שההיכרות בין קאמפה למנדלסון מילאה עבור מנדלסון תפקיד משמעותי הרבה יותר מאשר עבור קאמפה, שבכתביו כמעט שאין אזכור לעבודתו של מנדלסון.

אולם למרות אי הסימטרייה ביחסים מילאה היכרותו של מנדלסון עם קאמפה בלא ספק תפקיד מרכזי בהכנסתו של קאמפה למערכת היהודית. מנדלסון מילא תפקיד מרכזי ביצירת המגעים בין התרבות היהודית לגרמנית, כפי שהיטיב לנסח עקיבא סימון: 'הוא שימש גשר וסכר בעת ובעונה אחת' (סימון. 1953: 179).

עם זאת ברור שאי אפשר להסביר את מעמדו של קאמפה בתרבות היהודית רק על בסיס של כמה אירועים ביוגרפיים. חשוב לא פחות היה המעמד של קאמפה במערכות האירופיות של הספרות והחינוך, בעיקר הצרפתית, האיטלקית, ההולנדית והדנית. במערכות אלה מילא קאמפה תפקיד מרכזי כפופולזטור של רעיונות. הוא היה האחראי העיקרי לכך שתפיסתו של רוסו את החינוך, כמו גם ה'רובינזונדה', חדרו אליהן והשתמרו בהן. שלוש מיצירותיו של קאמפה, 'רובינזון הצעיר', 'גילוי אמריקה' ו'תאופרון' (*Robinson der Jüngere, Die Entdeckung von Amerika, Theophron*), מילאו תפקיד מרכזי ביצירת המודלים העיקריים ששלטו בספרות הילדים האירופית, ותורגמו לשפות רבות.

החיבור בין מעמדו של קאמפה באירופה, היותו פופולזטור חשוב של אידאות חינוכיות ומרכזיות של יצירותיו עשו אותו סוכן אידאלי ליצירת המגע בין התרבות היהודית והגרמנית בתקופת ההשכלה. מבחינת התרבות היהודית הפך קאמפה למייצג הבולט של ספרות הילדים הגרמנית, ויצירותיו תורגמו ליידיש וגם לעברית. למעשה שמר קאמפה על מעמדו במערכת היהודית עד למחצית השנייה של המאה ה-19, גם כאשר מבקרים גרמנים ביקרו אותו קשות.

בעצם התרגום לעברית של קאמפה היה משום הכרזה על ניסיון ליצור טקסטים לילדים יהודים בהקשר תרבותי חדש. באופן כזה מילא קאמפה תפקיד לא רק ביצירת הרפרטואר של המערכת היהודית אלא גם בהצדקתה ובראייתה כפועלת במסגרת של התרבות האירופית. מעבר לעובדה שהרבו לתרגם את קאמפה לעברית הוא המשיך לשמש מקור למודלים ליצירה בעברית גם לאחר שהמרכז הספרותי עבר ממערב אירופה למזרח. ספרי מוסר רבים לילדים התבססו על תאופרון; לדוגמה, 'אמרי שפרי' של הרץ הומברג (1808), פרקים בספרו של זאמושץ 'אש דת' (1834), ואפילו כתב-העת לילדים 'קרן תושיה', שראה אור בבוריה בשנת 1817. אפילו בשנים הראשונות ליצירתה של ספרות ילדים עברית בארץ ישראל עדיין שימש קאמפה כדמות ספרותית חיה. הספר 'המדריך', אחד מספרי הסדרה 'בית הספר לבני ישראל', שראתה אור בירושלים בשנים 1891-1892 על ידי יהודה גרזובסקי וחיים ציפרין, היה מבוסס על 'תאופרון'. 'רובינזון הצעיר' המשיך לראות אור ביידיש אפילו בשנת 1910.

הספר הראשון של קאמפה שתורגם לעברית היה *Die Entdeckung von Amerika*. הוא תורגם לעברית בידי משה מנדלסון-פרנקפורט בשנת 1807 בשם 'מציאת ארץ חדשה'. בתרגום נהפך לספר גאוגרפי-היסטורי, והושמטו ממיו כל הרכיבים של רומן לילדים.

הצורך בשינוי המודל המקורי של הטקסט נבע מאופיו של הרפרטואר של הספרות היהודית בגרמניה. המערכת היהודית הצומחת עדיין לא אפשרה הכנסתם של נרטיבים בלטיסטיים לילדים או למבוגרים, וגם הטקסטים המתורגמים נאלצו להתאים את עצמם לדרישות הרפרטואר של המערכת. וכך גם במקרה של סופר ידוע כמו קאמפה נבחרו מתוך יצירותיו לתרגום רק אותם טקסטים שעמדו בדרישות המערכת היהודית וגם אלה עברו תהליך של התאמה, שהתאפיין בהשמטת כל האלמנטים שנתפסו כלא תורמים במובהק לידע ולחכמה.

משמעות התאמתו של הטקסט לדרישות המערכת הייתה, כאמור, הפיכתו לנרטיב היסטורי-גאוגרפי. הטקסט המקורי היה בנוי כסיפור מסגרת, טכניקה מועדפת בעיני סופרי הפילנתרופיניזם, שראו בדיאלוג את הדרך הנאותה ביותר לחינוך הילדים. בסיפור המקור מבטיח האב לילדיו לספר להם סיפור נפלא במשך ימי השבוע. סיפור המסגרת קובע את הסגמנטציה של הטקסט בהתאם לימי השבוע, והדיאלוג עם הילדים ממלא תפקיד חשוב בבניית הרצף של הטקסט. סיפור המסגרת מאפשר להפוך את הילדים, ולא את קולומבוס, לגיבורים הראשיים של הסיפור. הוא גם מאפשר למספר לנצל את סיטואציית הסיפור כדי ללמד את הילדים עניינים שונים וערכים שונים באמצעות שאלות ותשובות, כביכול כדרך אגב. תבנית הנרטיב הזו, שבה באה לידי הביטוי המובהק ביותר תפיסת הפילנתרופיניזם, נעלמה מן הטקסט העברי, מפני שלא התאימה לדרישות המערכת היהודית.

החלק הראשון של התרגום ראה אור לאחר שמנדלסון-פרנקפורט התכתב עם קאמפה. אולם ככל הנראה לא זכה להצלחה, מפני שמנדלסון-פרנקפורט לא הצליח להוציא לאור את שני החלקים הנוספים. אף שמנדלסון-פרנקפורט לא זכה להצלחה, המשיך *Die Entdeckung von Amerika* לקאמפה להיות טקסט פופולרי בקרב סופרי ההשכלה. גם סופרים משכילים מחוץ לגרמניה בחרו בו כספר הראשון של קאמפה שתרגמו, בלי שהתייחסו כלל למהדורות הקיימות.

התרגום השני, שנקרא 'גילוי אמריקה', נעשה בידי הירש בר הורביץ, המוכר גם כהרמן ברנרד. הוא תרגם את הספר כבר ב-1810, שתיים-עשרה שנים לפני שיסד עם מץ לנדאו בית ספר באומן. לא ברור מדוע בחר להוציא לאור תרגום שני של *Die Entdeckung von Amerika* שלוש שנים בלבד לאחר שראה אור התרגום הראשון. אולי לא ניתן היה להשיג את התרגום של מנדלסון-פרנקפורט ברוסיה, ואולי לא ידע כלל על קיומו. בכל מקרה, התרגום אבד.

שלוש-עשרה שנים אחר כך יצא לאור בוויילנה על ידי מרדכי אהרן גינצבורג, בשלושה חלקים, התרגום המלא הראשון של *Die Entdeckung von Amerika* בשם 'ספר גלות ארץ חדשה' מן התרגום של גינצבורג ניתן ללמוד על חשיבותו של קאמפה בעיני ההשכלה היהודית ברוסיה (ראה לעניין זה ברטל 1993). באמצעות

התרגום של קאמפה ביקש גינצבורג, שהיה מעורב בפרויקטים שונים של ההשכלה ברוסיה, ליצור גשר אל התרבות הגרמנית. גם יצירתו המקורית מעידה על היכרות קרובה עם יצירות אחרות של קאמפה, וספרו 'מכתבים על דבר מעמד המסחר' נשען ככל הנראה על ספרו של קאמפה *Sittenbüchlein für Kinder aus gesitteten Ständen*. אפילו שמו של הבן ידידיה נלקח מ-Gottlieb של קאמפה.

שאלת המגע בין התרבות היהודית במזרח אירופה והתרבות הגרמנית ראויה לדיון נפרד. כאן ברצוני רק להפנות את תשומת הלב למקום שתפס *Die Entdeckung von Amerika* בעיני ההשכלה. הוא נתפס כנרטיב היסטורי שיכול היה למלא תפקיד ביצירה של תודעה היסטורית חדשה, שכן הטקסט אפשר להציג עולם חדש ואופציות חדשות של אורחות חיים. ההיסטוריה של גילוי אמריקה נתפסה בעיני המשכילים כסימן להיסטוריה מודרנית, כמאורע שכוון תקופה חדשה בהיסטוריה ושימש מופת ודוגמה להיסטוריה אוניברסלית וליכולת האנושית (ראה לעניין זה פיינר. 1995: 119-120). גם תרגומים מאוחרים יותר של *Die Entdeckung von Amerika* ותרגומים נוספים של ספרי המסעות של קאמפה *Merkwürdige Reisebeschreibungen* המשיכו לראות בספריו של קאמפה טקסטים היסטוריים-גאוגרפיים לכל דבר.

*Die Entdeckung von Amerika* היה גם ספרו הראשון של קאמפה שתורגם לידיש, בידי חייקל הורביץ, תחת הכותרת 'צפנת פענח' (1817). בעקבותיו נעשה תרגום שני, שנקרא *Di Entdeckung fun Amerika* (וילנה 1824-1823).

## הסיבות להצלחתו של קאמפה

ספריו של קאמפה זכו להצלחה אדירה גם בקרב הציבור קורא היידיש וגם בקרב הציבור קורא העברית. בספרו 'זכרונות ומסעות' מספר אברהם-בר גוטלבר על ההיכרות של בני דורו עם ספריו של קאמפה, וטוען שעיקר הצלחתו הייתה בקרב הנשים הקוראות: שם הוא החליף את היצאניה וראינה ואת היבבא-מעשה:

אותו ר' חייקל הורוויץ כתב זי'ארגון! הוא תרגם מגרמנית את ספרו של קאמפה על גילוי אמריקה וקרא לו 'קולומבוס', עם הסכמה מאת המגיד מזלווה. באותו הזמן (כבר עברו בוודאי שבעים שנה: עוד הייתי אז ילד) נתפשט הספר כלי-כך, עד שכל היהודים קראו אותו, ואין צריך לומר הנשים; הללו סגרו את 'צאניה וראינה' ואת התחינות, ואפילו את 'בבא-מעשה' ולא קראו אלא את 'קולומבוס'. עד לאותו הזמן ידעו רק מעט יהודים שיש בעולם אמריקה; עכשיו, בזמננו, הכל כבר יודעים את אמריקה, כאסימון שחוק. 'קולומבוס' כתוב בניקיון כזה, שאפשר לקרוא אותו ולהבינו בכל מקום – ברוסיה, בפולין, בגאליציה, ברומניה, ובכל מקום שיהודים מצויים שם. ולא עוד אלא שנדפס יפה מאד, עד שהקריאה בו היא תענוג (גוטלבר. תשל"ו: ב, 15-16).

[...] פעם אחת הביא לי אבי ספר 'קאלומבוס', בלשון יהודית אשכנזית (ז'ארגון) וימלא את כל חדרי לבי וינר לו ניר ויזרע על תלמי לבי זרע ברך ה', כי על-ידי סיפורי הספר הזה באה חכמה בלבי לדעת את הארץ ואת העמים היושבים עליה, אשר לא שמעתי את שםם עד היום ההוא; כל הספרים האלה כאפס ותוהו וחשבו נגד ספר 'צוהר התיבה' הזה, אשר האיר עיני בתורת ה' (שם: א, 77).

הסיבות להצלחת ספריו של קאמפה גם בעברית וגם ביידיש היו רבות. בראש ובראשונה נהנו הספרים מהגבולות המטושטשים עדיין בין הספרות למבוגרים לספרות לילדים במערכת היהודית, ואלה אפשרו לכל הציבור היהודי לקרוא בהם. ואכן סופרים לא מעטים ניצלו את הטשטוש כדי לפנות גם למבוגרים, כפי שמעידה הפנייה המפורשת למבוגרים בפתח ספרו של מנדלסון-פרנקפורט ('אותה נפשי להודיע נגד בני עמינו, למען דעת מעט מהקורות בארץ' [עמודים לא ממוספרים]). גם בביקורות הספרים ראו בו ספר רב-גילי, כפי שעולה בבירור מביקורת שהתפרסמה על הספר ב'המאסף':

הוא ספר יפה אף נעים, ותועלת לכל חפצי לדעת דברי הימים משנים קדמוניות, וטובה עשה המחבר לבני עמו בהעתקתו הנעימה הזאת [...] וראוי לכל אוהב לשון וספר עברית לקנותו ולשומו בין אוצרות ספריו, ובפרט אנשי פולין היקרים, אשר לא קראו ספרי עמים, אליהם נאה ויאה לקנות הספר הזה לקרוא מתוכו המעשה הגדול הנ"ל (המאסף. תק"ע: קא).

באופן כזה הפך ספרו של קאמפה, שבמקור יועד לילדים בלבד, ספר למבוגרים ולבני הנעורים. הניגוד שבשינוך המערכתי של הספרים במקור ובתרגום נבע ממכלול של סיבות, בחלקן סותרות:

הצמיחה הברזמנית של כמה מערכות חדשות בתרבות היהודית וציבור הקוראים המוגבל של כל אחת מהן, וכן העובדה שהיו להן אינטרסים משותפים, תרמו לטשטוש הגבולות בין המערכות. כתוצאה מכך שימשו לא אחת אותם טקסטים בשתי המערכות גם יחד. מצד אחד היה נוח להשתמש בכמה מערכות גם יחד כדי לנסות להכניס מודלים תרבותיים חדשים, שהמאבק על הכנסתם לא היה קל. דווקא בגלל מעמדה השולי של ספרות הילדים בתרבות היה נוח יותר לעתים להשתמש בה כדי להכניס מודלים חדשים, שיש להניח שיפשטו בתוכם פחות מאשר בספרות למבוגרים. באופן כזה שימשה ספרות הילדים סוכן מוצלח במיוחד ליצירתה של תרבות יהודית בעלת אופי חדש בגרמניה.

## ביבליוגרפיה

- אלבוים-דרור, רחל.**  
1986: החינוך העברי בארץ-ישראל, א: 1854-1914, יד יצחק בן-צבי, ירושלים.
- אסף, שמחה (עורך).**  
תרפ"ח: מקורות לתולדות החינוך בישראל מתחילת ימי הביניים עד לתקופת ההשכלה, דביר, תל-אביב.
- אליאב, מרדכי.**  
1960: החינוך היהודי בגרמניה בימי ההשכלה והאמנציפציה, הסוכנות היהודית לארץ-ישראל, ירושלים.
- בן-ארי, ניצה.**  
1993: דימויים היסטוריים וצמיחתה של מערכת ספרותית לאומית חדשה, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב.
- ברויאר, מרדכי.**  
1990: אורתודוקסיה יהודית ברייך הגרמני 1871-1981 – היסטוריה חברתית של מיעוט דתי, מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, ירושלים.
- ברטל, ישראל.**  
1993: 'מרדכי אהרן גינצבורג – משכיל ליטאי מול המודרנה', בתוך: עמנואל אטקס (עורך), הדת והחיים: תנועת ההשכלה היהודית במזרח אירופה, מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, ירושלים, 109-125.
- גוטלובר, אברהם-בר.**  
תשלי"ו: זכרונות ומסעות, ההדיר וצירף מבוא והערות ראובן גולדברג, כרכים א-ב, ספריית דורות, מוסד ביאליק, ירושלים.
- גראופה, משה ה'.**  
1990: היהדות המודרנית בהתהוותה – 300 שנות מחשבת ישראל בגרמניה, שוקן, ירושלים ותל-אביב.
- הכהן, רן.**  
1994: סיפורי מקרא לילדים יהודיים בתקופת ההשכלה בגרמניה – ההשכלה ביחסה לתנ"ך, להיסטוריה ולמודלים גרמניים, עבודת גמר, אוניברסיטת תל-אביב.
- טורי, גדעון.**  
1993: 'שימוש מושכל במשל משכילי – כריסטיאן פירכטגוט גרט בספרות העברית', בתוך: זיוה שמיר ואבנר הולצמן (עורכים), נקודות מפנה בספרות העברית וזיקתן למגעים עם ספרויות אחרות, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב, 75-86.
- כהן, טובה.**  
1988: 'מליצת ישרון' לשלמה לויזון – היצירה ויוצרה, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן.
- כ"ץ, יעקב.**  
1985: היציאה מן הגטו – הרקע החברתי לאמנציפציה של היהודים, 1870-1870, עם עובד, תל-אביב.
- סימון, ע"א.**  
1953: 'הפילאנתרופיניזם הפידגוגי והחינוך היהודי', בתוך: ספר היובל לכבוד מרדכי מנחם קפלן, בית-המדרש לרבנים באמריקה, ניו-יורק, 149-187.

**פיינר, שמואל.**

1995: השכלה והסטוריה – תולדותיה של הכרת-עבר יהודית מודרנית, מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, ירושלים.

**צמרון, צמח.**

1988: המאסף – כתב העת המודרני הראשון בעברית, מפעלים אוניברסיטאיים להוצאה לאור, תל-אביב.

**רפל, דב.**

1986: 'החינוך היהודי בגרמניה במאה הי"ט באספקלריה של ספר הלימודי, בתוך: יצחק רפאל (עורך), ספר אביעד, מוסד הרב קוק, ירושלים, שה-שטז.  
תש"ן: שבע החכמות – הוויכוח על לימודי חול בספרות החינוך היהודית עד ראשית ההשכלה, משרד החינוך והתרבות, האגף לתרבות תורנית, ירושלים.  
1995: ביבליוגרפיה של ספרי לימוד יהודיים (רמ"ח-תרע"ח), דור לדור, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב.

**שביט, זהר.**

1993: "'הריהוט של חדר ההשכלה בברלין'" – ניתוח המקראה המודרנית הראשונה לילדים יהודים, בתוך: ישראל ברטל ואחרים (עורכים), כמנהג אשכנז ופולין, ספר יובל לחנא שמרוק – קובץ מחקרים בתרבות היהודית, מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, ירושלים, 207-193.

**שמרוק, חנא.**

1986: האוירים לספרי יידיש במאות הט"ז-הי"ז, אקדמון, ירושלים.

**Altmann, Alexander (ed.).**

1976: *Mendelssohn, Moses — Gesammelte Schriften*, Jubiläumsausgabe, Briefwechsel, ii, 2, Friedrich Frommann Verlag, Stuttgart-Bad Cannstatt.

**Badt-Strauss, Bertha.**

1929: *Moses Mendelssohn — der Mensch und das Werk*, Der Heine-Bund, Berlin.

**Bruggemann, Theodor & Hans-Heine Ewers.**

1991: *Handbuch zur Kinder- und Jugendliteratur von 1750 bis 1800*, J. B. Metzlerschen Verlagsbuchhandlung, Stuttgart.

**Even-Zohar, Itamar.**

1990: 'Interference in Dependent Literary Polysystems', *Polysystem Studies — Poetics Today's Special Issue* 11/1 (April), Duke University Press, Durham, 79-83.

**Goldin, Simcha.**

[in press]: 'Juden und die Welt der Bücher in den Jahren 1100-1700', 'Schriften für Kinder und "Kinderbücher" bei den Juden in Deutschland in den Jahren 1100-1700', in: Ran HaCohen and Annegret Volpel (ed.), *Geschichte der deutsch-jüdischen Kinder- und Jugendliteratur*.

**Kaysersling, M.**

1888: *Moses Mendelssohn — sein Leben und Wirken*, Leipzig.

**Kober, Adolf.**

1954: 'Emancipation's Impact on the Education and Vocational Training of German Jewry', *Jewish Social Studies*, 16: 3-33.

**Lowenstein, Steven M.**

1982: 'The Readership of Mendelssohn's Bible Translation', *Hebrew Union College Annual*, 179-213.

**Rayzn, Zalman.**

1933: 'Campes Entdeckung von Amerika in Yiddish', *Yivo Blatter*, 5: 30-40.

**Shavit, Zohar.**

1988: 'From Friedlander's *Lesebuch* to the Jewish Campe — The Beginning of Hebrew Children's Literature in Germany', *Leo Baeck Year Book*, 33: 385-415.

1992: 'Literary Interference between German and Jewish Hebrew Children's Literature during the Enlightenment — The Case of Campe', *Poetics Today*, 13/1: 41-61.

**Shavit, Zohar & Hans-Heino Ewers**

( in Zusammenarbeit mit Ran HaCohen und Annegret Volpel).

1996: *Deutsch-Jüdische Kinder- und Jugendliteratur — von der Haskalah bis 1945. Die deutsch- und hebräischsprachigen Schriften des deutschsprachigen Raums — ein bibliographisches Handbuch*, Metzler Verlag, Stuttgart.

**Stach, Reinhard**

1970: *Robinson der Jüngere als pädagogisch-didaktisches Modell des philanthropistischen Erziehungsdenkens*, A. Henn, Ratigen, Wuppertal, Kastellaun.

1978: 'Nachwort', *Robinson der Jüngere*, 465-478.